

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько В. П. Слагаемые педагогических технологий / В. П. Безпалько. – М.: Педагогика, 1989. – 92 с.
2. Безрукова В. Педагогика. Проективная педагогика / В. Безрукова. – Екатеринбург: Деловая книга, 1996. – 344 с.
3. Бех І. Д. Інваріанти особистісного підходу до виховання / І. Д. Бех // Виховання в школі; упоряд. В. Варава, В. Зоц. – К., 2003. – С. 2336.
4. Водяна В. О. Культурно-мистецькі програми як особистісно орієнтована виховна технологія в сучасній школі / В. О. Водяна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2006. – № 2. – С. 69–72.
5. Водяна В. О. Культурно-мистецькі програми: основи виховної технології і підготовка вчителів мистецьких дисциплін до її реалізації у школі / В. О. Водяна // Педагогіка вищої та середньої школи: зб. наук. праць. Спеціальний випуск № 18: Мистецько-педагогічна освіта. Ч. 1. – Кривий Ріг, 2007. – С. 93–101.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
7. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
8. Заир-Бек Е. С. Основы педагогического проектирования / Е. С. Заир-Бек. – СПб.: Питер, 1995. – 216 с.
9. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе (анализ зарубежного опыта) / М. В. Кларин. – М.: Знание, 1989. – 207 с.
10. Лазарев В. С. Как разработать программу развития школы / В. С. Лазарев, М. М. Поташник. – М.: Новая школа, 1993. – 48 с.
11. Степанов Е. Н. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания / Е. Н. Степанов, Л. М. Лузина. – М.: Сфера, 2002. – 160 с.
12. Чепіль М. Педагогічні технології: навч. посібник / М. Чепіль, Н. Дудник. – Дрогобич: РВВ ДДПУ, 2009. – 242 с.

УДК 378.1:62:34

Д. В. КОВАЛЕНКО

**ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО
ІНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОЇ
ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ**

Охарактеризовано сутність і результативність системи професійно-правової підготовки майбутнього інженера-педагога у вищому навчальному закладі. Встановлено, що професійно-правова компетентність вказаного фахівця є основою оцінки якості його професійно-правової підготовки. На основі проведеного аналізу праць науковців визначено структуру професійно-правової компетентності, що складається із взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, особистісно-ціннісного, діяльнісного. Кожен з названих компонентів розкрито відповідно до професійних функцій інженера-педагога.

Ключові слова: професійно-правова підготовка, майбутній інженер-педагог, професійно-правова компетентність, система, структура, результативний компонент.

Д. В. КОВАЛЕНКО

**ПРОФЕСИОНАЛЬНО-ПРАВОВАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩЕГО
ИНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА КАК РЕЗУЛЬТАТ ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ
ПРОФЕСИОНАЛЬНО-ПРАВОВОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТА**

Дана характеристика сущности и результативности системы профессионально-правовой подготовки будущего инженера-педагога в высшем учебном заведении. Установлено, что профессионально-правовая компетентность указанного специалиста является основой оценки качества его профессионально-правовой подготовки. На основе проведенного анализа работ ученых определена структура профессионально-правовой компетентности, представленная взаимосвязанными

компонентами: когнитивным, личностно-ценностным, деятельностным. Каждый из выделенных компонентов охарактеризован в соответствии с профессиональными функциями инженера-педагога.

Ключевые слова: профессионально-правовая подготовка, будущий инженер-педагог, профессионально-правовая компетентность, система, структура, результативный компонент.

D. V. KOVALENKO

VOCATIONAL LEGAL COMPETENCE OF A FUTURE TEACHER-ENGINEER AS THE RESULT OF THE INTRODUCTION OF THE SPECIALIST VOCATIONAL LEGAL TRAINING SYSTEM

The article is dedicated to the characteristics of effective component of the future teacher-engineer vocational legal training system. It has been determined that vocational legal competence of a teacher-engineer is the basis of vocational legal training quality estimation. The carried analysis of scientific work permitted to determine the structure of vocational legal training that was shown by interdependent components (cognitive, personal- valuable and active). Each of determined components has been characterized according to professional functions of a teacher-engineer.

Keywords: vocational legal training, a future teacher-engineer, vocational legal competence, system, structure, effective component.

Професійно-правова підготовка майбутнього інженера-педагога є обов'язковою складовою його фаху, процесом забезпечення правовими знаннями і професійно-значущими вміннями їх використання у педагогічній діяльності. Це сприяє становленню необхідного рівня правосвідомості, правової культури фахівця, а також його професійно-правової компетентності.

Формування критеріїв якості підготовки фахівців пов'язано з емпіричним узагальненням результатів навчання як соціального явища. Вважається, що концептуалізація соціального показника полягає в операціоналізації змісту використовуваного знання. Згідно з цим науковим твердженням можна розглядати результативний компонент професійно-правової підготовки в інженерно-педагогічному вищому навчальному закладі (ВНЗ) як основу оцінки якості підготовки інженерно-педагогічних кадрів стосовно формування їх професійно-правової компетентності.

Аналіз наукових праць В. Казимирчука, Я. Кічука, О. Кравченко, Н. Саприкіної та інших вчених з проблеми правової компетентності дає підстави говорити, що дослідники зосереджують свою увагу на виявленні сутності компетентності як інтегративної якісної характеристики фахівця, що виявляється у діяльності, є метою професійної підготовки порівняно з компетенцією як складником компетентності. Мета професійно-правової підготовки майбутнього інженера-педагога у ВНЗ – формування його професійно-правової компетентності, котру на підставі аналізу досліджень визначаємо як інтегративну якість особистості фахівця, що характеризує його здатність і готовність до ефективної реалізації права у своїй фаховій діяльності.

Професійно-правова компетентність інженера-педагога є наявністю загальноправової (соціально-правової) та спеціально-правової (правовиховної, правонавчальної, правоосвітньої, технологічної, управлінської, нормотворчої) компетенцій як сукупності загальноправових і професійно-правових знань, умінь, навичок, а також особистісних характеристик, використання яких забезпечує виконання всіх видів правових дій у педагогічній навчально-виховній роботі.

Мета статті – охарактеризувати професійно-правову компетентність майбутнього інженера-педагога як результативний компонент системи його професійно-правової підготовки у ВНЗ.

Поняття «якість підготовки фахівців» Б. Агранович трактує як впорядковану сукупність властивостей, які визначають придатність фахівця на основі своїх професійних знань і вмінь задовольняти суспільні потреби особистості [2]. Щодо оцінки якості підготовки актуальним постає питання визначення рівня якості професійно-правової підготовки фахівця відповідно до моделі останнього.

У визначенні результату професійно-правової підготовки майбутнього інженера-педагога необхідно оцінити рівень сформованості його професійно-правової компетентності, який,

відповідно, можна вимірювати згідно з якісною характеристикою складників цього особистісного феномена. Отже, треба звернути увагу на структуру професійно-правової компетентності, критерії і показники їх вимірювання й оцінки.

Стосовно структури професійно-правової компетентності відзначимо, що виявом сформованості правової компетентності особистості є права активність, котра виявляється як у сфері регулювання і реалізації права, так і у відповідній поведінці особистості, де проявляється її переконання в необхідності дотримання закону. Очевидним є фундаментальне значення у правовій компетентності правової свідомості, що включає правову ідеологію та правову психологію – своєрідні «фільтри» всіх чинників, які впливають на право і правову поведінку особистості.

Вивчаючи феномен громадянської компетентності вчителя-гуманітарія, М. Михайличенко стверджує, що вона є складним, інтегрованим утворенням, складниками якого є такі компоненти: когнітивний (знання і норми, що становлять зміст громадянськості); операційно-процесуальний (професійні знання, уміння та навички, які визначають функціональну готовність до діяльності з громадянської освіти і виховання та реалізації громадянської позиції, громадянських компетенцій); ціннісно-мотиваційний (мотиви, психологічні установки, ціннісні орієнтації); особистісний (репрезентує здібності і риси, що уможливають становлення громадянської компетентності [10, с. 7].

На основі усталеного в педагогіці положення про склад будь-якої якості з певних елементів («сутність», «дієвість», «зв'язок з іншими елементами», «спрямованість», «ставлення людини до цієї якості») дослідники трактують правову компетентність як цілісне, складне й інтегроване утворення, а її компонентами вважають мотиваційний, когнітивний, аксіологічний і діяльнісно-творчий.

Мотиваційний компонент характеризує саморегуляцію суб'єкта в соціально-професійній діяльності правового змісту; йдеться про спонукання, що включають активність людини, її потреби, інтереси, переконання, ідеали. Вільну діяльність, яка забезпечується активністю суб'єкта, неможливо забезпечити без цих особистісних характеристик, і саме мотив, що спричиняє певну діяльність, спрямовує її. Наявність позитивної мотивації свідчить про особистісний смисл, якого набуває цей вид діяльності для індивіда. Природа правової компетентності пов'язана з конкретизацією спонук поведінки особистості. В такому складному явищі, яким є ця компетентність, її мотиваційний компонент мобілізує ставлення особистості до професійно-правової діяльності, усвідомлення цілей, потреби в ній та її оцінювання.

На сукупність правових знань, що є однією з основ правової компетентності, вказує когнітивний (знаннєвий) компонент. Тут відбувається інтеграція знань правничих і психолого-педагогічних наук та знань з фаху, які уможливають розуміння правового аспекту в професійній сфері. Завдяки змістовним якостям вказаного компонента можна оцінювати правову освіченість майбутнього фахівця, його бажання постійно займатися правовою самоосвітою і поглиблювати свої правові знання, прагнути до правового інформування.

Ми згодні з твердженням психологів [4; 9], що сутність, структура і зміст когнітивного компонента професійно-правової компетентності зумовлюється психолого-педагогічними особливостями розвитку особистості. Відзначимо, що й нині ведеться полеміка серед науковців про первинність чи вторинність знань стосовно умінь в діяльності людини. На нашу думку, мають рацію ті вчені, які говорять про необхідність для сформованості умінь здійснювати певні функції знаннєвого підґрунтя, адже лише за таких умов діяльність є усвідомленою. Ще більше це стосується наукової організації певної фахової діяльності. Вміння здійснювати певні професійні функції, які не мають когнітивного підґрунтя, є інтуїтивними, неусвідомленими, нестабільними.

Із феноменологією Я-концепції пов'язані переконання, оцінки, тенденції поведінки особистості або «динаміка самозмін в особистості» (Р. Бернс [3], О. Гуменюк [5], В. Петровський [12], А. Фурман [15]). На думку Р. Бернса, Я-концепція є стрижнем розвитку особистості, включаючи усвідомлення нею самої себе, її ціннісні орієнтації в житті [3]. Згідно з твердженням В. Петровського, Я-концепція – це певною мірою стійка, більше чи менше усвідомлена, пережита як власна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він буде свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. Така концепція – це образ власного «Я», що є установкою щодо самого себе і включає компоненти: когнітивний – свої

якості, здібності, зовнішність, соціальна значущість тощо (самосвідомість); емоційний – самоповага, себелюбство, самоприниження тощо; оціночно-вольовий – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо [12].

Ціннісний компонент правової компетентності розкриває зумовленість особистісно-правової якості ціннісними орієнтаціями, що переважають в особистості. Зазначені орієнтації є духовним началом у визначенні світобачення людини. Так, для особистості, в якій належно сформована правова компетентність, цінністю повинно бути право як система регуляції відносин у суспільстві, правові засади професійної діяльності тощо.

Дієвість правової компетентності особистості через феноменологію її активності визначає діяльнісно-творчий компонент. Особистість тут розглядається як змістова характеристика людини, а суб'єктність – як характеристика функціональна. Завдяки активності людина вирішує питання про узгодженість, співвіднесеність об'єктивних і суб'єктивних чинників діяльності, що дає можливість мобілізувати й реалізовувати активність ситуативно, в потрібний момент часу [1, с. 9].

Як інтегроване утворення правова компетентність може бути представлена, вважає Я. Кічук, єдністю особистісного, гносеологічного, операційного, процесуального й оцінювального компонентів, що забезпечують у взаємодії продуктивну правову діяльність і творчу самореалізацію особистості. Особистісна складова виявляється в мотивації вибору правомірних варіантів поведінки, гносеологічна – у правових знаннях, операційна – в пізнавальних і практичних уміннях поводитися у сфері правового регулювання, процесуальна – у технологічних аспектах законослухняної діяльності, а оцінювальна репрезентує комплекс ставлень особистості до порушень законності і правопорядку [6].

С. Нетьосов визначає аксіологічну, інформаційну, логічну, юридично-мовленнєву, практико-орієнтовану складові правової компетентності особистості учня [11, с. 124].

Розробляючи й осмислюючи структуру правової компетентності учнів, Л. Рябовол стверджує, що вона є системним утворенням, компоненти якого взаємопов'язані та взаємообумовлені [13]. Передумова її формування – це спеціальні знання з навчального предмета, що детермінує наявність когнітивного компонента. Останній опосередковує не лише знання про державу, суспільство, право та законодавство, а й процедури їх отримання і проведення з ними інтелектуальних операцій, тобто передбачає вироблення в учня відповідних умінь і навичок отримання, зберігання та використання правової інформації, необхідної для вирішення навчальних завдань, а також тих, що виникають у позанавчальній діяльності. Елементом когнітивного компонента є інформаційний (інформаційно-правовий), що включає уміння й навички роботи з джерелами інформації про право: підручником, юридичними словниками, довідниками, енциклопедіями, нормативно-правовими актами (законами та підзаконними актами) тощо.

На підставі проведеного аналізу праць науковців про сутність і структуру правової компетентності учнів, студентів, фахівців різних галузей можна зробити висновок про виокремлення одних і тих же компонентів, які, однак, автори можуть називати по-різному відповідно до своєї інтерпретації. Наявність таких компонентів зумовлена необхідністю знань, умінь і навичок, а також особистісних характеристик, що визначають сформованість компетентності загалом і професійно-правової зокрема.

За своєю структурою професійно-правова компетентність інженера-педагога є, на нашу думку, складним, багатоаспектним особистісним утворенням, яке включає наступні пов'язані і взаємозумовлені компоненти: когнітивний (правова освіченість, поінформованість); особистісно-ціннісний (сформована правова позиція як потреба чи усвідомлена необхідність дотримуватися правових норм і застосовувати їх у фаховій діяльності; професійно-правові орієнтації, мотиви професійно-правової діяльності у фаховій сфері; особистісні характеристики (законослухняність, ретельність, правосвідомість, відповідальність тощо)); діяльнісний (вміння і навички керуватися правовими знаннями в суспільному і професійному житті, активно використовувати їх під час виконання професійних функцій).

Професійно-правова компетентність майбутнього інженера-педагога як особистісно-професійна якість з цих позицій виявляється у здатності до пізнання професійно-правової дійсності, усвідомленні ціннісного впливу права на фахову діяльність, спроможності відповідально здійснювати професійно-правові функції в інженерно-педагогічній діяльності.

Правові знання, особливо професійно-правові, на відміну від моральних, людина не здобуває природно під час виховання, яке починається від народження. Оволодіння правовими знаннями завдяки їх формальному вираженню потребує спеціально організованої діяльності щодо їх засвоєння. Якщо в особи відсутні правові знання, не сформовані уміння й навички їх набувати й застосовувати, вона є залежною від умов, в яких опинилась, і не може самостійно вийти із ситуації, регульованої правом. За умови оволодіння професійно-правовими знаннями, вироблення вмінь знайти потрібну в конкретному контексті юридичну інформацію, використати її особа стає більш вільною, громадянськи зрілою, відчуває себе впевнено, оскільки здатна і готова вирішувати навчальні, життєві професійні проблеми. Для вироблення певного стандарту в поведінці взагалі та в умовах професійної діяльності зокрема необхідною є повторюваність певних дій щодо застосування чинних правових норм.

Забезпечення правовими знаннями не може і не має бути самоціллю у професійно-правовій підготовці майбутнього інженера-педагога. Цей процес забезпечує підґрунтя для формування умінь і навичок, необхідних для вирішення практичних завдань із застосуванням правових знань у конкретних ситуаціях фахової діяльності. Знання – це не лише адекватно зафіксована в мовній формі пам'яттю людини дійсність, а й способи діяльності, тоді як уміння є знаннями в дії, означають виявлену особою готовність досягати мети у певній діяльності [7, с. 19]. Саме здатність (уміння) особи діяти на основі здобутих знань вважається її компетентністю [7, с. 20]. Отже, професійно-правову компетентність не можна сформувати без когнітивного компонента.

Зв'язок і взаємозалежність між знаннями та вміннями для здійснення певних дій зумовлюють необхідність у структурі компетентності діяльнісного компонента. Він забезпечує формування в особистості умінь і навичок застосовувати правові знання в дії, у навчальних, професійних і життєвих ситуаціях. Це характеризує професійно-правову компетентність як результат професійної підготовки, що інтегрує теоретичну і практичну підготовку людини, її теоретичну і практичну здатність і готовність.

Оскільки компетентності є своєрідними комплексами не лише знань і вмінь, а й ставлень, що набуваються у навчанні і дають можливість майбутньому фахівцеві оцінювати й вирішувати проблеми, які виникають в усій його діяльності, в професійно-правовій компетентності визначається особистісно-ціннісний компонент. У ньому проявляються особистісне ставлення майбутнього фахівця до права як об'єктивно існуючого явища та система цінностей особистості (духовних, матеріальних), в яку органічно вплетені цінності загальнолюдські, національні, громадянські, морально-етичні, правові, політичні тощо, і на цій основі забезпечується певна мотивація вивчення й реалізації права у фаховій діяльності.

Ціннісні орієнтації є психологічним утворенням, яке формується у процесі інтеріоризації правових цінностей особистістю, коли зовнішнє (об'єктивне) стає внутрішнім (суб'єктивним) досягненням, закладається у свідомість, сприяє формуванню правової свідомості й правової культури, надалі відображається в результатах діяльності, значимої для особистості й соціуму.

Особистісно-ціннісний компонент ми розглядаємо як суб'єктивізацію, усвідомлення і прийняття теоретичних правових положень, практичних умінь і навичок їх застосовувати, а також емоційних переживань, правових ідеалів, переконань, поглядів і відповідних ціннісних орієнтацій та настанов особистості, які допомагають їй усвідомити своє місце у професійному середовищі, демократичному громадянському суспільстві, правовій державі, сім'ї, успішно реалізуватися в різних контекстах. Наявність в студента сформованої системи правових цінностей, орієнтацій, настанов як результату засвоєння визнаних у суспільстві цінностей забезпечує його здатність і готовність до правомірної поведінки. Однак це не означає механічного перенесення їх у його свідомість та автоматичне перетворення а регулятор поведінки. На практиці, як стверджує Н. Ткачова, формування особистісних цінностей є складним і багатоаспектним процесом, результати якого можна передбачити тільки з певною часткою ймовірності. Крім того, в реальному житті вчинки людини зумовлюються як її ціннісними пріоритетами, так і багатьма опосередкованими чинниками [14, с. 35].

Зміст аксіологічного елемента особистісно-ціннісного компонента професійно-правової компетентності, отже, й цінностей, що їх повинні засвоїти студенти, включає: формування громадянських цінностей на основі знань провідних положень конституції і чинного законодавства, демократичних прав та обов'язків громадянина; поглиблення знань про сімейні

цінності, забезпечення усвідомлення особистої ролі й відповідальності у створенні щасливої родини; подальше опанування майбутніми фахівцями знань про способи діяльності і поведінки, узгодженої з визначеними цінностями [14, с. 128]; формування цінностей професійно-правових функцій інженерно-педагогічної діяльності.

Таке бачення змісту аксіологічного елемента узгоджується з підходом, усталеним в країнах європейської спільноти, згідно з яким загально визначеними цінностями «відповідального й активного громадянства» є демократія, свобода, права людини, рівність, активна участь, партнерство, відповідальність, соціальна злагода, солідарність, толерантність, плюралізм, законслухняність, соціальна справедливість, інтелектуальний, моральний, культурний, фізичний розвиток особистості [8, с. 21]. На підставі вищесказаного і визначаємо особистісний елемент особистісно-ціннісного компонента професійно-правової компетентності майбутнього інженера-педагога, оскільки прийняття цінностей проявляється в поведінці особистості і стає її характеристиками, особистісними якостями.

Професійно-правова компетентність майбутнього інженера-педагога, функціональна структура якої представлена загальноправовою та професійно-правовою (правовиховною, правонавчальною, правоосвітньою, технологічною, управлінською, нормотворчою) компетенціями, за своєю структурою є складним, багатоаспектним особистісним утворенням, що включає пов'язані і взаємозумовлені когнітивний, особистісно-ціннісний, діяльнісний компоненти.

Визначені компоненти вимагають розробки методик їх вимірювання для з'ясування рівня сформованості професійно-правової компетентності майбутнього інженера-педагога і моніторингу якості забезпечення професійно-правової підготовки фахівця в інженерно-педагогічному ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Социально-психологические аспекты активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Социально-психологические проблемы производственного коллектива; под. ред. Е. В. Шороховой, Е. С. Кузьмина. – М.: Наука, 1983. – С. 7–21.
2. Агранович Б. Л. Принципы построения системы показателей управления качеством конечных продуктов вуза / Б. Л. Агранович // Проблемы создания автоматизированной системы управления вузов. – Томск, 1978. – С. 65–79.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание; пер. с англ. / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
4. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М.: Смысл, 2005. – 1136 с.
5. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: монографія / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
6. Кічук Я. В. Деякі тенденції розвитку правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах сучасної університетської освіти / Я. В. Кічук // Вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження Болонської системи: успіхи і проблеми: міжнар. наук. вісник: зб. наук. статей за матеріалами XVIII Міжнар. наук.-практ. конф., 5–8 травня 2009 р., Ужгород-Мішкольц (Угорщина). – Ужгород, 2009. – С. 313–318.
7. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи; під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
8. Лавриченко Н. Трансформація моделей громадянської освіти в країнах ЄС / Н. Лавриченко // Історія в школі. – 2007. – № 7–8. – С. 17–21.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность: учеб. пособие / А. Н. Леонтьев. – М.: Смысл; Академия, 2004. – 352 с.
10. Михайличенко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / М. В. Михайличенко. – Кіровоград, 2007. – 21 с.
11. Нетьосов С. І. Навчання дев'ятикласників основ правознавства з використанням інформаційно-комунікаційних технологій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / С. І. Нетьосов. – К., 2009. – 290 с.
12. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности: монография / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 421 с.
13. Рябовол Л. Т. Правова компетентність учня як сучасна мета навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Педагогічні науки. – 2011. – № 60. – С. 88–92.
14. Ткачова Н. О. Реалізація ціннісного підходу до організації педагогічного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах I–III ступенів: навч.-метод. посібник / Н. О. Ткачова. – Х.: Константа, 2006. – 318 с.
15. Фурман А. В. Психологія Я-концепції: навч. посібник / А. В. Фурман, О. Є. Гуменюк. – Львів: Новий світ – 2000, 2006. – 360 с.